

Радянізація наукових, культурно-освітніх закладів, громадських організацій наприкінці 1920 – на початку 1930-х рр.

У статті досліджуються основні методи радянізації наукових, культурно-освітніх закладів, громадських організацій наприкінці 1920 – на початку 1930-х рр.

Ключові слова: радянізація, науковці, громадські організації, творчі організації.

В умовах радянізації наукових установ, культурно-освітніх закладів, громадських організацій у 1920-х рр. важливу роль відігравали їх перманентні реорганізації. У кінцевому результаті вони слугували встановленню партійно-державним апаратом пильного контролю над науковою громадськістю, громадсько-політичним життям, українським суспільством загалом. На посилення контролю за громадськістю було спрямовано й численні чистки, проведені в 1920–1930-х рр., коли від наукової і творчої праці усунули найбільш знаних, досвідчених українських учених, літераторів, митців. Ініційовані згори реорганізації та чистки переслідували ще одну мету – розколоти стару інтелігенцію, протиставивши їй новій, сформованій за роки радянської влади.

Однією з перших зазнала реорганізації Всеукраїнська академія наук, яка через практику наукової роботи та вільної дискусії, контингент учених тривалий час зберігала демократичний характер, спиралася на усталені у вітчизняній науці традиції. Характерно, що принципи загальної діяльності академічної установи було викладено в одній із перших доповідей 9 липня 1918 р. на засіданні комісії для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук видатним ученим та організатором науки В. І. Вернадським. У відповідності з ними передбачалося, що академія повинна користуватися повною автономією і має

* *Очеретянко Віктор Іванович* – старший науковий співробітник Відділу по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ, кандидат історичних наук.

«бути поставленою поза всякі впливи на її внутрішнє життя од органів державного урядування, які можуть мінятися [...]. Її статут повинен дати їй широкі спроби на вільну наукову працю та бути гнучким, щоб вона могла йти слідом за вимогами життя»¹.

Спіраючись на означені принципи, статут Академії наук допуслав найрізноманітніші форми організації наукової діяльності – інститути, товариства, постійні комісії, кафедри, кабінети тощо. Останнє дозволяло уникнути жорсткого планування, дріб'язкової опіки керівних органів, перетворювало академічну президію на своєрідний координаційний орган.

Слід відзначити, що уряд гетьмана П. Скоропадського доклав чимало зусиль для розгортання діяльності Академії наук – виділялися кошти, нерухоме майно для забезпечення роботи наукових підрозділів. У значно гіршому становищі опинилася ВУАН у першій половині 1920-х рр. Незважаючи на певне збільшення бюджетних асигнувань, зростання кількості штатних наукових працівників, підвищення заробітної платні налагодити нормальне функціонування наукових установ так і не вдалося. Щодо останнього красномовно свідчить доповідна записка про організацію Археологічного комітету, з якою в 1922 р. до Наркомату освіти УСРР звернулися президент ВУАН В. І. Липський та її неодмінний секретар А. Ю. Кримський:

«Академія не має ніяких коштів на утримання Археологічного комітету, так що академікам із його складу самим доводиться бути і секретарями, і машиністками, і кур'єрами [...]. Немає також і на поштові та телеграфні витрати, не кажучи вже про відрядження, надзвичайно необхідні»².

Негативну оцінку науково-методичному, організаційному, матеріальному забезпеченню ВУАН у першій половині 1920-х рр. дав М. С. Грушевський, котрий повернувся в Україну 1924 р. Першою серйозною вадою він назвав відсутність провідних фахівців на ряді кафедр. Відзначив учений і ті умови, в яких дово-

¹ Храмов Ю., Руда С., Павленко Ю., Кучмаренко В. Рання історія Академії наук України: 1918–1921. – К.: Манускрипт, 1993. – С. 84.

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 166, оп. 2, спр. 456, арк. 19 зв.

дилося працювати його колегам за відсутності необхідних лабораторій, кабінетів, бібліотек³.

У другій половині 1920-х рр. ідеологічний та адміністративний тиск на академію значно посилювався. Для цього використовувалися всі можливі засоби – від штучного загострення конфлікту між групами Грушевського та Єфремова, відвертого шельмування ВУАН в органах друку до ліквідації наукових установ.

У маніпулюванні Всеукраїнською академією наук владними структурами активно використовувалася неоднозначна фігура академіка М. С. Грушевського. Вправно експлуатуючи його особисті риси, вище політичне керівництво інтригувало ним як можливим президентом ВУАН⁴, з іншого боку зводячи його ювілей до рівня ординарної події⁵.

Новим етапом, що передував реорганізації ВУАН, стала компрометація Академії наук у зв'язку з процесом Спілки визволення України. Його мети і завдань аж ніяк не приховувало вище політичне керівництво. У листі на ім'я генерального секретаря ЦК КП(б)У С. В. Косіора від 29 березня 1930 р. нарком освіти УСРР М. О. Скрипник писав:

«Зокрема, має значення вияснення повнотою питання про ВУАН як про базу для контрреволюційної організації і як її ширму. На суді досить докладно виявляється шкідницька робота в окремих галузях ВУАНу – в науково-педагогічній, медичній тощо [...]. Політична боротьба в середині Академії та кругом неї, всі ці питання, що зв'язані з ВУАНом, саме і є, і мусять бути предметом виявлення під час зізнань тов. Озерського [...]. Заслуховування на суді свідчень тов. Озерського саме і дають можливість повнотою виявити цілий обсяг контрреволюційної роботи, проведеною СВУ у ВУАНі, що дасть можливість забезпечити надалі роботу ВУАНу відповідно до потреб і завдань радянської республіки»⁶.

³ Полонська-Василенко Н.Д. Українська академія наук. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 40–41.

⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 16, спр. 3, арк. 62.

⁵ Там само, арк. 21–21 зв.

⁶ Там само, арк. 152.

Процес Спілки визволення України був своєрідним лакмусовим папірцем нових тенденцій, що поступово стверджувалися у ВУАН.

У цьому контексті відбувалися зміни й у складі керівних органів академії. Так, академіка К. Г. Воблого постановою політбюро ЦК КП(б)У від 22 листопада 1929 р. пропонували затвердити віце-президентом ВУАН лише «в залежності від позиції при обговоренні питання про “СВУ”»⁷.

У 1928 р. суттєвого реформування зазнало керівництво академії. Замість спільного зібрання ВУАН, в якому брали участь лише дійсні її члени, розпочала свою роботу рада ВУАН, де право вирішального голосу мали дійсні члени, штатні й нештатні академіки, члени-кореспонденти, представники наркомату освіти, керівники науково-дослідних установ, громадських організацій тощо⁸. Рекомендуючи подібні заходи вище політичне керівництво прагнуло всіляко обмежити вплив старих визначних учених на життя академії, посиливши одночасно роль в усіх процесах, що проходили у ВУАН, партійної фракції КП(б)У.

Як свідчить Н. Д. Полонська-Василенко, у 1929–1930 рр.:

«всі наукові установи ВУАН зазнали змін, що спочатку робилися поступово, крок за кроком, аж поки не прийшов час brutального нищення»⁹.

Чи не найбільших втрат зазнали у цей період наукові установи, засновані академіками М. С. Грушевським та А. Ю. Кримським. Зокрема, за рішенням листопадової сесії ВУАН 1929 р. було ліквідовано комісії Лівобережної й Полудневої України, нової історії України, очолюваної безпосередньо М. С. Грушевським. Незабаром, не зважаючи на протести вченого, відбулася реорганізація комісії старої історії України.

Абсолютно не бралася до уваги й думка А. Ю. Кримського при ліквідації комісії зі складання словника живої української мови, історичного словника, гебраїстичної та історико-археоло-

⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 3, арк. 93 – 93 зв.

⁸ Полонська-Василенко Н.Д. Українська академія наук. – С. 56.

⁹ Там само. – С. 102.

графічної тощо. Водночас з-під його керівництва виводилися діалектологічна комісія й Інститут української мови¹⁰.

Поступова ліквідація окремих наукових підрозділів ВУАН супроводжувалася виробленням нових підходів до структури академії загалом. Так, у проекті спільної постанови РНК УСРР та ЦК КП(б)У, схваленому політбюро ЦК КП(б)У 22 вересня 1933 р., указувалося, що

«структура академії надто невиразна і розкидана. Академія зростає переважно у ширину, не зосереджуючи уваги на найважливіших, стрижневих задачах та на боротьбі за якість наукової роботи, внаслідок чого наукові сили розпилені, надзвичайно послаблено конкретне керівництво, контроль виконання відсутній»¹¹.

Остаточне рішення щодо структури ВУАН було ухвалене наприкінці 1933 р. Постанова політбюро ЦК КП(б)У від 26 січня 1934 р. визначала:

«З метою встановлення безпосереднього оперативного керівництва науково-дослідними установами і планування їх роботи з боку президії ВУАН, встановити, що основною структурною одиницею в академії є науково-дослідний інститут, безпосередньо підпорядкований президії ВУАН. Інститут очолюється директором, відповідальним перед президією ВУАН. При директорі інституту може бути організована вчена рада, що має дорадчий характер»¹².

Таким чином, у відповідності з положеннями зазначеного документа, який ліквідував стару структуру Всеукраїнської академії наук, запроваджувалася нова, що засвідчила на практиці ствердження жорсткої централізації провідної науково-дослідної установи. Схвалена січневою сесією ВУАН 1934 р., вона, з невеликими змінами, збереглася до наших днів.

Аналізуючи нову структуру ВУАН, необхідно відзначити, що вона мала й певні позитивні сторони, оскільки дозволяла подолати розпорошеність наукових сил, налагодити централізоване

¹⁰ Полонська-Василенко Н.Д. Українська академія наук. – С. 103.

¹¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 10, арк. 154.

¹² Там само, арк. 215–216.

фінансування дослідницьких проектів. Водночас централізоване планування роботи сковувало ініціативу вчених, повністю підпорядковувало наукові установи партійно-державному керівництву, поступово перетворювало гуманітарну науку на арсенал забезпечення й обґрунтування ідеологічних завдань. Невипадково постановою політбюро ЦК КП(б)У від 31 березня 1934 р. Всеукраїнська академія наук була передана в безпосереднє підпорядкування Раднаркому республіки¹³.

Процес реорганізації академії супроводжувався й рядом інших заходів, які, безперечно, заслуговують на увагу. Так, на початку 1930-х рр. у колах партійно-державного керівництва активно обговорювалася ідея переведення Всеукраїнської академії наук і, у першу чергу, її соціально-економічного відділу до тогочасної столиці України – Харкова. Зокрема, відповідне обговорення активно відбувалося на засіданні вищого політичного керівництва 28 січня 1931 р.¹⁴ Однак через як об'єктивні, так і суб'єктивні причини реалізацію цього наміру на практиці було визнано неможливою.

Більш радикальну позицію зайняло політбюро ЦК КП(б)У восени 1933 р. У вже згадуваному проекті спільної постанови РНК УСРР, схваленому вищим політичним керівництвом 22 вересня, ставилося конкретне завдання:

«Визнати за потрібне перевести Всеукраїнську академію наук до Харкова, як до великого пролетарського центру, де є всі можливості для забезпечення найщільнішого зв'язку наукової роботи академії з практикою соціалістичної промисловості і соціалістичного господарства в цілому. Цей переїзд має відбутися поступово в 1933–1935 рр.»¹⁵.

Цілком очевидно, що спроби перевести ВУАН до Харкова обумовлювалися прагненням вищого політичного керівництва відірвати академію від найвизначнішого наукового й культурного центру України, розірвати зв'язки зі старою інтелігенцією, обмежити вплив останньої на суспільні процеси.

¹³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 339, арк. 7–8.

¹⁴ Там само, оп. 16, спр. 10, арк. 153.

¹⁵ Там само.

Чому ж ідея переведення академії до Харкова так і залишилась на папері? На заваді стали кілька факторів. *По-перше*, у 1934 р. столицею радянської України став Київ. Відтак за безпосереднього наближення вдавалося легше контролювати академічні установи, залучати їх до завдань «соціалістичного будівництва». *По-друге*, як виявилось, у Харкові, незважаючи на будь-які зусилля, так і не вдалося створити для ВУАН навіть мінімальних умов нормальної роботи та розміщення науковців. Крім того, академічні кола як могли чинили пасивний опір небґрунтованому рішення.

У досліджуваний період робилися спроби ідеологічного тиску на академічні установи. Цьому, зокрема, служило створення за постановою ЦК КП(б)У від 28 червня 1931 р. системи науково-дослідних установ – Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів. Активно втручаючись в різні галузі знань – історію, філософію, суспільствознавство, право тощо, ВУАМЛІН всіляко стверджувала «марксистсько-ленінську методологію», виробляла своєрідне «прокрустове ложе» для науково-дослідних установ та їхніх співробітників.

Підсумовуючи діяльність ВУАМЛІН, М. В. Коваль, О. С. Рубльов зробили слухний висновок:

Опанувавши ВУАН, влада вже не потребувала такого псевдонаукового утворення, як Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських науково-дослідних інститутів (ВУАМЛІН), котра існувала з 1931 р. й покликана була забезпечувати “марксистські впливи” та керівництво в науці. “Марксистсько-ленінською” і керованою стала АН УРСР. Ось чому 23 липня 1936 р. рішенням політбюро ЦК КП(б)У ВУАМЛІН ліквідувався, її співробітники або передавалися до Академії наук, або спрямовувалися на викладацьку роботу»¹⁶.

Незважаючи на те, що до середини 1930-х рр. програма радянізації Всеукраїнської академії наук була реалізована на практиці, реорганізаційні процеси, обумовлені як внутрішніми, так і

¹⁶ Коваль М.В., Рубльов О.С. Інститут історії України НАН України: нарис двадцятиріччя (1936–1956 рр.) // У лещатах тоталітаризму: перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.). Зб. док. і мат. – К.: Ін-т історії України, 1996. – С. 6–7.

зовнішніми чинниками, тривали. Так, в умовах згортання політики коренізації, «боротьби з троцькізмом та сіонізмом», порушення численних кримінальних справ щодо «членів підпільних контрреволюційних угруповань» поступово ліквідовувалися національні науково-дослідні установи.

29 травня 1936 р., керуючись настановою вищого політичного керівництва, президія Академії наук ухвалила постанову такого змісту:

«1. Реорганізувати Інститут єврейської пролетарської культури в кабінет з вивчення єврейської радянської літератури, мови та фольклору, підпорядкований безпосередньо президії Академії наук [...]. 3. За реорганізацією Інституту єврейської пролетарської культури звільнити з 1 червня ц.р. співробітників згідно списку»¹⁷.

Цілком очевидно, що нечисленні науковці, котрі залишилися у штаті новоствореної інституції, не могли охопити всього кола питань, пов'язаних із дослідженням проблем юдаїки в Україні.

Восени 1935 р. вище політичне керівництво радянської України ухвалило ряд рішень із приводу Інституту польської культури. Якщо постанова політбюро ЦК КП(б)У від 20 вересня передбачала реорганізацію

«з тим, щоб звести його роботу до збирання польської літератури та матеріалів як історичних матеріалів»¹⁸,

то наступна ухвала вже не залишала будь-яких надій:

«На зміну постанов політбюро ЦК КП(б)У від 20 вересня 1935 р. про Інститут польської культури схвалити наступні рішення: 1. Інститут польської культури ліквідувати; 2. Організувати при УАН кабінет з вивчення польської літератури, мистецтва та історії революційного руху в Польщі»¹⁹.

¹⁷ Ставицька Н. Ліквідація науково-дослідних установ ВУАН по розробці проблем юдаїки в контексті боротьби з троцькізмом та сіонізмом // Матеріали конф. «Єврейська історія та культура в Україні». – К.: Ін-т юдаїки, 1996. – С. 99.

¹⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 12, арк. 27.

¹⁹ Там само, арк. 303.

Якщо врахувати, що в 1930-х рр. припинили свою діяльність наукові товариства при ВУАН, численні структурні та неструктурні комісії, кабінети, то можна стверджувати, що вже у другій половині 1930-х рр. Академія наук республіки набула тієї структури, яка повністю відповідала завданням «соціалістичного будівництва».

У ході загального процесу жорсткого тиску зазнали на собі також галузеві академії. Наприклад, постановою ЦК КП(б)У від 17 лютого 1935 р., внаслідок «засміченості контрреволюційними елементами, відірваності досліджень від практики реального життя» було ліквідовано Всеукраїнську сільськогосподарську академію. Мережу підпорядкованих їй інститутів рекомендувалося зміцнити фахівцями з числа «робітничої молоді»²⁰.

Неодноразових реорганізацій зазнала система вищої освіти. Ліквідовані 1920 р. класичні університети було відновлено в Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську в 1934 р., причому не отримали університетського статусу вищі навчальні заклади в Кам'янці-Подільському та Полтаві. Н. Д. Полонська-Василенко вважала, що подібні експерименти проводилися лише для того, щоб порушити усталені у вишах програми нормативних курсів, витіснити з них стару українську професуру²¹.

Виходили за межі тогочасної суспільної організації й численні громадські об'єднання, товариства наукового, культурного, просвітницького спрямувань. У скрутному становищі опинилися навіть ті організації, створення яких ініціювалося вищим політичним керівництвом СРСР. Наприклад, у другій половині 1930-х рр. під жорстким тиском владних структур опинилися Українське відділення Всесоюзного товариства політкаторжан, біля витоків якого стояли відомі революціонери В. Фігнер, О. Ярославський та ін.

Переважна більшість політкаторжан, які активно виступали проти монархії за ствердження революційних ідеалів, поступово зневірилися в моделі соціалізму, що адміністративними методами насаджувалася у країні, фальсифікації історичних подій,

²⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 373, арк. 94.

²¹ Полонська-Василенко Н.Д. Українська академія наук. – С. 36.

котрі вкорінювалися у суспільній свідомості. Саме тому колишні політкаторжани нерідко виступали проти «партійної лінії» у загальнопартійних дискусіях, висловлювали власну думку щодо поточних подій та явищ.

Подібна позиція викликала незадоволення вищого політичного керівництва, яке стало на шлях не лише переслідування колишніх активних діячів, а й усіяло прагнуло розірвати існуючі між ними зв'язки. Так, постановою політбюро ЦК КП(б)У від 1 червня 1935 р. констатовалася «виняткова засміченість» місцевих відділень товариства політкаторжан численними «контрреволюційними елементами» – «націоналістами», «меншовиками», «есерами», «троцькістами», які, нібито, проводили «антирадянську агітацію і пропаганду», стали «на шлях відкритої боротьби з радянською владою».

Вище політичне керівництво категорично заборонило товариствам вести будь-яку культурно-просвітницьку роботу без спеціального дозволу ЦК КП(б)У в кожному окремому випадку. Рекомендувалося в найкоротший термін переглянути існуючі експозиції музеїв і музейних кутків²².

Очевидно, що і цих запобіжних заходів виявилось недостатньо, оскільки ЦК КП(б)У 5 липня 1935 р. ухвалив рішення про ліквідацію Українського відділення Всесоюзного товариства політкаторжан. Для його реалізації створювалася спеціальна комісія на чолі з секретарем ЦК КП(б)У М. М. Поповим.

У першій половині 1920-х рр. партійно-державне керівництво УСРР, як і країни загалом, широко декларувало свою підтримку краєзнавчому руху. Прилюдно схвалювалося проведення першої Всеукраїнської краєзнавчої наради, скликаної у Харкові 28–31 травня 1925 р.²³ Повідомляючи про виступ на конференції секретаря ВУЦВК П. Буценка газета «Вісті ВУЦВК» писала:

«Уряд радянської України [...] завжди допомагатиме краєзнавчим організаціям в їх роботі, бо краєзнавчо-дослідна робота має першорядну вагу і велике значення. Тов. Буценко зазначив, що краєзнавчі організації повинні перейти від аматорських

²² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 374, арк. 153.

²³ Там само, спр. 375, арк. 13.

форм роботи до певного і серйозного плану вивчення України як в минулому, так і в сучасному»²⁴.

Уже з перших кроків своєї діяльності Український комітет краєзнавців доклав чимало зусиль для розробки засад краєзнавчої роботи. Його активом було опубліковано ряд оригінальних методичних розробок, що орієнтували місцевих дослідників рідного краю на вивчення історичного минулого населених пунктів, підприємств, виявлення та збереження пам'яток історії та культури²⁵.

Завдяки заходам УКК у республіці протягом кількох років постала мережа краєзнавчих організацій, тісно пов'язаних між собою плідною творчою співпрацею. Так, якщо в 1925 р. нараховувалося лише 5 краєзнавчих товариств, 11 гуртків в 5 округах, то на 1 січня 1929 р. вже діяло 51 товариство, 658 гуртків у 32 округах УСРР²⁶.

Цілком очевидно, що встановити пильний контроль над масовим краєзнавчим рухом було практично неможливо. Демократичний за своїм характером, він аж ніяк не вкладався у «прокрустове ложе» тогочасних ідеологічних вимог. Тому вище політичне керівництво країни й республіки на рубежі 1920–1930-х рр. обрало курс на згортання масового краєзнавчого руху.

У 1931 р. журнал «Советское краеведение» прямо звинуватив УКК в «об'єднанні опортуністичних, антирадянських» сил, що ховаються під гаслами академізму й аполітичності²⁷. Серйозні звинувачення було пред'явлено також одному з органі-

²⁴ Перша Всеукраїнська краєзнавча конференція // Вісті ВУЦВК. – 1925. – 29 травня.

²⁵ *Зайцев Д.* Методика краєзнавчої роботи // Краєзнавство. – 1927. – № 3. – С. 4–8; Звіт Українського комітету краєзнавства на 1 січня 1929 року // Там само. – 1928. – № 6/10. – С. 90–96; *Криворотченко М.* Організаційні форми краєзнавчого руху // Там само. – № 5. – С. 1–15; *Його ж.* Чергове завдання: до обліку краєзнавчих об'єктів // Там само. – № 2. – С. 1–4; *Його ж.* Чергові завдання Українського комітету краєзнавства // Там само. – 1927. – № 1. – С. 2–6.

²⁶ *Тронько П.Т.* Історичне краєзнавство на Україні у 20–30-х роках // Реперсоване краєзнавство (20–30-ті рр.). – К.: Рідний край, 1991. – С. 4.

²⁷ Там само. – С. 5.

заторів краєзнавчого руху – М. Г. Криворотченку²⁸. Усе це призвело до того, що на початку 1930-х рр. Український комітет краєзнавства, його низові організації припинили своє існування, а їх функції було передано до НКО України.

Аналогічна доля спіткала й Український комітет охорони пам'яток культури, утворений на першому установчому пленумі 12–13 травня 1929 р. за участю представників НКО, Істпарту, Укрцентрархіву, ВУАН, Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК), Українського комітету охорони пам'яток культури (УКОПК), Українського комітету краєзнавства, Всеукраїнської асоціації сходознавства та ін.

Про інтерес, який виявила до УКОПК громадськість України, свідчив факт, що в роботі пленуму взяли участь понад 50 відомих учених, істориків, археологів, архітекторів, мистецтвознавців, діячів вітчизняної культури. Серед них – академік Д. Яворницький, професори С. Таранушенко, І. Моргілевський, письменники П. Тичина, П. Панч, І. Дніпровський, І. Кулик²⁹.

Відкриваючи пленум, письменник І. Кулик відзначав:

«Не можна будувати нового без достатнього вивчення старого, без опанування того величезного досвіду, що нам дають попередні покоління, що нам дає попередня робота, а вивчати не можна без охорони пам'ятників, які залишилися нам від старих часів»³⁰.

Наприкінці 1930-х рр. Український комітет краєзнавства провів масштабну роботу зі створення Державного реєстру пам'яток історії та культури. За пропозицією УКОПК, Народний комісаріат освіти республіки взяв на облік понад 1000 історико-культурних об'єктів³¹. До вищих органів державної влади та управління вносилися також проекти заповідних місць, кварталів, вулиць, садиб, що репрезентували історичне минуле України³².

²⁸ Державний архів Харківської області (далі – Держархів Харківської обл.), ПФ. О-6452, оп. 1, спр. 5181, арк. 4, 6, 47–48.

²⁹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 9387, арк. 492.

³⁰ Там само, спр. 57, арк. 2.

³¹ Там само, спр. 146, арк. 172.

³² Бюлетень НКО. – Х., 1931. – № 56. – С. 6–7.

Діяльність громадських пам'яткоохоронних організацій перебувала під постійним контролем вищого партійно-державного керівництва, яке негативно оцінювало їх роботу. Так, прорахунки у справі виявлення та збереження пам'яток у тезах своєї доповіді на Комісії ЦВК СРСР з охорони пам'яток громадянської війни й Червоної армії в липні 1933 р. відповідальний працівник постійного представництва уряду УСРР при уряді СРСР І. Матрозов пояснював:

«Наркомосвіти УСРР був фактично в руках чужих і навіть ворожих радянській владі людей і, цілком природно, у них не було ніяких стимулів надання цій справі і розмаху, і політичного значення»³³.

Подібна позиція викликала занепокоєння самої комісії, яка, знявши заплановану доповідь, вказала:

«Тези тов. Матрозова за своїм змістом не дозволяють ставити його доповідь на повістку денну засідання комісії [...]. Не можна припустити, що Наркомосвіти УСРР зверху до низу чужий інтересам пролетарської диктатури»³⁴.

На середину 1930-х рр. функції Українського комітету охорони пам'яток культури істотно звужуються. Відтак унаслідок як об'єктивних (відсутність фінансування, реальної підтримки з боку владних структур), так і суб'єктивних (репресії серед керівного ядра УКОПК) причин він зовсім припинив свою діяльність.

Невдалою виявилася спроба створення в березні 1928 р. Географічного товариства України. Штучно прив'язане до природничої секції Харківського наукового товариства при ВУАН, воно припинило свою діяльність у першій половині 1930-х рр. унаслідок ліквідації ХНТ після реорганізації ВУАН³⁵.

Дещо довше протрималося Всеукраїнське етнографічне товариство, зареєстроване Центральною міжвідомчою комісією 19 вересня 1927 р.³⁶ Об'єднавши навколо себе такі авторитети,

³³ Государственный архив Российской Федерации, ф. 3316, оп. 52, д. 35, л. 59.

³⁴ Там же, л. 62.

³⁵ Шаблій О. Академік Степан Рудницький. – Л.; Мюнхен: Ред.-видав. відділ Львів. держ. ун-ту, 1993. – С. 136.

як О. Малинка, В. Камінський, Н. Малеча, В. Гонцов, Н. Заглада, С. Бондаренко, Б. Пилипенко³⁷, ВЕТ ставило за мету:

- а) розвивати етнографію як науку;
- б) збирати та вивчати етнографічні матеріали всіх народностей України;
- в) популяризувати завдання та досягнення етнографії, а також з'ясувати вагу етнографічного дослідження народу серед широких кіл громадськості;
- г) об'єднати на Україні всіх тих, хто працює в галузі етнографії або цікавиться нею;
- д) брати активну участь у створенні в Україні Центрального етнографічного музею.

Всеукраїнське етнографічне товариство наприкінці 1920 – на початку 1930-х рр. зосередило свою увагу на узагальненні досвіду, створенні етнографічних музеїв за кордоном, поповненні експонатами музею ім. Ф. К. Вовка, вирішенні інших важливих завдань.

Відсутність нормативних документів, розрізненість протоколів засідання ВЕТ не дозволяють чітко визначити дату припинення його діяльності. Однак на основі дотичних матеріалів можна зробити висновок, що, тісно зв'язане з Всеукраїнською академією наук, воно розпалося приблизно у 1933–1934 рр.

Наведені приклади яскраво свідчать, що діяльність громадських організацій, створених у 1920-х рр., у першій половині 1930-х рр. не лише втратила підтримку владних структур, а й наштовхувалася на їх рішучу протидію. Розглядаючи громадські ініціативи як «пережиток минулого» останні прагнули об'єднати різні напрями такої діяльності під керівництвом органів державного управління (Держплан, НКО тощо) або реорганізованої Всеукраїнської академії наук.

Не у кращому становищі в досліджуваний період опинилися творчі організації, що теж поступово переходили під безпосередній партійно-державний контроль, перетворювалися, за

³⁶ Держархів Харківської обл., ф. Р-845, оп. 1, спр. 739, арк. 34 б.

³⁷ Там само, арк. 2.

висловом В. І. Леніна, на «коліщатко» і «гвинтик» єдиного ідеологічного процесу.

Уже в перші місяці радянської влади функції репрезентанта пролетарської культури перебрав на себе «Промкульт», активно підтримуваний керівними органами народної освіти. Відкидаючи цілі пласти «буржуазної культури», безцінні надбання минулого його представники безпідставно твердили про можливість творення нової культури зусиллями самих індустриальних робітників, які мали стати одночасно творцями та споживачами духовних цінностей.

Результати творчих пошуків «Пролеткульту» були настільки згубними, що у грудні 1920 р. ЦК РКП(б) був змушений звернутися до місцевих організацій зі спеціальним листом, в якому серед іншого вказувалося:

«ЦК не тільки не хоче зв'язати ініціативу робітничої інтелігенції в галузі художньої творчості, але, навпаки, ЦК хоче створити для неї більш здорову, нормальну обстановку і дати їй можливість плідного відбиття на всій справі художньої творчості»³⁸.

Усунення «Пролеткульту» від керівництва народною освітою й культурою, а згодом і його ліквідація в 1924 р. відкрила широкі можливості для створення численних творчих об'єднань і груп у літературі, музичному, образотворчому та театральному мистецтві, кінематографії. Зокрема, у 1918–1920 рр. у Києві сформувалося об'єднання неокласиків-письменників, які розпочали свій творчий шлях ще до Жовтневої революції і здобули ім'я в українській літературі. У 1922–1923 рр. у літературний процес включаються об'єднання письменників «Плуг» і «Гарт», згуртовані, відповідно, навколо газет «Селянська правда» та «Вісті ВУЦВК»³⁹. У різний час виявили себе «ВАПЛІТЕ», «Ланка-Марс», «Нова генерація», «Західна Україна» тощо⁴⁰.

³⁸ Культурне будівництво в Українській РСР. – К.: Держполітвидав УРСР, 1960. – Т. 1. – С. 80.

³⁹ Історія української культури. – К.: Наукова думка, 1970. – Т. 6. – С. 22.

⁴⁰ Петров В. Діячі української культури (1920–1940 рр.): Жертви більшовицького терору. – К.: Воскресіння, 1992. – С. 47.

В образотворчому мистецтві, як і в літературі, також спостерігалося розмаїття напрямів, що, незважаючи на зовнішнє протистояння, доповнювали один одного, відкривали простір для творчих дискусій. Так, у 1921 р. на основі Товариства південноросійських художників утворилося Товариство імені Костанді, котре привернуло до себе художників-реалістів Є. Буковецького, П. Васильєва, П. Волокидіна, В. Заузь, Д. Крайнева, Л. Мучника, О. Шовкуненка, ряд митців модерністських та імпресіоністських напрямів.

У другій половині 1920-х рр. заявили про себе створені в Києві Асоціація революційного мистецтва України (АРМУ), Асоціація художників червоної України (АХЧУ), Об'єднання сучасних митців України (ОСМУ), Об'єднання мистецької молоді України (ОММУ)⁴¹.

Пожвавлення творчого процесу спостерігається й у музиці. У 1921 р. талановита молодь зорганізувала Комітет пам'яті М. Леонтовича, реорганізований наступного року в Товариство імені М. Леонтовича. Воно сприяло утворенню ряду виконавських колективів, що популяризували українську музику, народну пісню, сприяли апробації щойно написаних творів. Серед них: капела-студія ім. М. Леонтовича (1922–1925 рр., керівники Г. Верьовка та Е. Скрипчинська), хор-студія ім. К. Стеценка (1922–1924 рр., керівники М. Варинівський та В. Верховинець), студентський оркестр при Музично-драматичному інституті ім. М. Лисенка (1925–1928 рр., керівники Д. Бертє та М. Радзівський)⁴².

У кінематографії провідне місце посідала одеська група «Югозеф», що у своїх програмах успадкувала чимало негативних моментів «Пролеткульту»⁴³.

Отже, у 1920-х рр. українська література й мистецтво були представлені численними творчими організаціями, об'єднаннями, гуртками, що засвідчувало бажання митців висловити власну думку стосовно процесів, котрі відбувалися у суспільстві.

⁴¹ Нариси з історії українського мистецтва. – К.: Мистецтво, 1966. – С. 179.

⁴² Історія української музики. – К.: Наукова думка, 1992. – Т. 4. – С. 12–13.

⁴³ Історія українського радянського кіно. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 1. – С. 21.

Зовні декларуючи можливість відкритих творчих дискусій, вище політичне керівництво республіки та країни постійно тримали їх у полі зору, спрямовували в необхідне русло. Яскравим прикладом цього може служити постанова політбюро ЦК КП(б)У від 10 квітня 1925 р. «Про українські художні угруповання», в якій давалися неоднозначні оцінки діяльності і здобуткам літературних об'єднань «Гарт», «Плуг» та інших, висловлювалися рекомендації

«організувати серйозну марксистську критику і бібліографію, яка б викрила дефекти і збочення, що є як серед письменників “Гарту”, так і серед інших літературних угруповань»⁴⁴.

Суворой партійної критики, відвертого переслідування зазнавало в 1920 – на початку 1930-х рр. творче об'єднання «ВАПЛІТЕ» за участі П. Тичини, М. Хвильового, О. Слісаренко, В. Ялового, М. Йогансона, Г. Коцюби, П. Панча, М. Майського, Г. Епіка, О. Копиленка, І. Сенченка, Ю. Смолича, О. Досвітнього, І. Дніпровського та ін. У другій половині 1920-х рр. політбюро ЦК КП(б)У постійно розглядало питання тією чи іншою мірою, пов'язані з діяльністю згаданого літоб'єднання, гнівно таврувало «буржуазно-націоналістичну» сутність творчості окремих його членів (М. Хвильового, В. Ялового та ін.)⁴⁵.

Протиставлення різних за змістом течій здійснювалося і в образотворчому мистецтві. Так, «націоналістичні та стилізаторські» тенденції було «виявлено» у творчості представників АХЧУ – художників-модерністів Т. Фраєрмана, Ю. Михайліва. Характерно, що полотна останнього, попри зусилля офіційних критиків, уже на той час отримували високу оцінку професійних знавців Г. Майфета, М. Макаренка та ін.⁴⁶

Винятковою нетерпимістю відзначалося ставлення владних структур до творчості ряду представників Асоціації революцій-

⁴⁴ Культурне будівництво в Українській РСР. – Т. 1. – С. 280.

⁴⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 204, арк. 38.

⁴⁶ *Майфет Г.* Творчість Ю. С. Михайліва // Червоний шлях. – 1928. – № 4. – С. 11–12; *Макаренко М.* Київські художники // Глобус. – 1927. – № 3. – С. 27–30.

ного мистецтва України, ядро якої склали такі відомі майстри, як М. Бойчук, В. Седлер, Є. Холостенко, С. Прохоров, М. Бурачек, О. Хвостенко-Хвостов, Б. Кротко, Г. Теннер, В. Касіян, М. Глущенко та ін. В офіційних документах та критичних нарисах АРМУ характеризувалася не інакше, як «формалістична», ототожнювалася з проявами «фашистської ідеології на культурному фронті»⁴⁷.

Наприкінці 1920-х рр. «анахронічною», «далекою від завдань соціалістичного будівництва» було визнано діяльність Товариства ім. М. Леонтовича. На другому з'їзді товариства в лютому 1928 р. вольовим рішенням воно було реорганізоване у Всеукраїнське товариство революційних музик (ВУТОРМ). До того ж із назви прибрали ім'я М. Леонтовича як «неактуальне для радянської доби»⁴⁸. Утім, навіть така реорганізація не дозволила ВУТОРМ зайняти провідне місце в українській музиці. Його посіла створена в 1928 р. у Харкові Асоціація пролетарських музик України (АПМУ). Підтримувана Наркомосом, вона відразу почала відігравати роль основного тлумача всіх наявних тем у музичній культурі, виступаючи головним оцінювачем творчості колег⁴⁹.

Наведені факти переконливо свідчать про те, що, незважаючи на розмаїття культурного життя, наявність численних творчих об'єднань, у республіці, починаючи з середини 1920-х рр., поступово набирає обертів процес уніфікації творчих сил, згуртування їх під дахом спеціалізованих громадських організацій, підпорядкованих партійно-державному керівництву. Логічним завершенням стало схвалення постанови політбюро ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1932 р. «Про перебудову літературно-художніх організацій», котра серед іншого передбачала:

«[...] 2) об'єднати всіх письменників, що підтримують платформу радянської влади і прагнуть брати участь у соціалістич-

⁴⁷ *Войналович В.А.* Провісник українського ренесансу. (Седляр Василь Феофанович) // Реабілітовані історією. – К.; Полтава: Рідний край, 1992. – С. 149.

⁴⁸ *Історія української музики.* – Т. 4. – С. 14–15.

⁴⁹ Там само. – С. 15.

ному будівництві, в єдину спілку радянських письменників з комуністичною фракцією в ній; 3) провести аналогічні зміни по лінії інших видів мистецтва»⁵⁰.

Заради справедливості необхідно відзначити, що ліквідація численних творчих організацій і створення спілок наштовхувалося на опір багатьох діячів культури. Так, повідомляючи Й. В. Сталіну про другий пленум оргкомітету, голова Спілки письменників СРСР і секретар комфракції СП І. Гронський відзначав:

«З групівщиною справи зараз виглядають приблизно так. В РРФСР – групівщина зламана (особливо в Ленінграді), в УРСР – також (там є невелика група “лівашів”, але і ця група розпадається); у БРСР – проходить зараз процес розпаду групівщини. Якщо оргкомітет БРСР не наробить дурниць – групівщина там буде зламана в найближчі місяць – два; у Вірменії групівщина також розпадається; в Грузії і Азербайджані групівщина ще не зламана і там, очевидно, доведеться ґрунтовно попрацювати над подоланням групівщини. Думаю, що до з’їзду письменників ми досягнемо міцної більшовицької єдності комуністів, працюючих в літературі»⁵¹.

Таким чином, у 1920–1930-х рр. з ініціативи вищого політичного керівництва в радянській Україні проводилася значна та багатопланова робота з обмеження можливостей наукової та творчої інтелігенції, об’єднаної в науково-дослідних, освітніх установах, громадських, творчих організаціях. Одним зі шляхів витіснення старої інтелігенції із закладів науки, освіти, культури, громадських організацій стала їх реорганізація, уніфікація, підпорядкування партійно-державному керівництву. Реорганізації науково-дослідних, освітніх установ, громадських, творчих організацій наштовхувалися на опір інтелігенції, що нерідко призводило до застосування жорстких репресивних заходів.

⁵⁰ Литературной дорогой: История политической цензуры: 1932–1946 гг.: Сб. док. – Москва, 1994. – С. 8.

⁵¹ Там же.

Виктор Очеретянко. Советизация научных, культурно-образовательных учреждений, общественных организаций в конце 1920 – начале 1930-х гг.

В статье исследуются основные методы советизации научных, культурно-образовательных учреждений, общественных организаций в конце 1920 – начале 1930-х гг.

Ключевые слова: советизация, учёные, общественные организации, творческие организации.

Viktor Ocheretianko. Sovietization of Scientific, Cultural and Educational Institutions, Public Organizations in the Late 1920's – Early 1930's

In the article the basic methods of sovietization of scientific, cultural and educational institutions, public organizations in the late 1920's – early 1930's.

Key words: sovietization, scientists, public organizations, creative organizations.

УДК 94 (477.63) «1933/1934»

Наталія РОМАНЕЦЬ*

**Репресивні акції в контексті
сільськогосподарського переселення в Україну
(1933–1934 рр.)**

У статті досліджуються переселення селян в Україну у 1933–1934 рр., репресивні акції, спрямовані проти «саботажу переселенського руху».

Ключові слова: переселення, колгоспи, селянство, репресії, саботаж.

Сільськогосподарське переселення в Україну 1933–1934 рр. належить до малодосліджених сюжетів історії суцільної колективізації. Наукове осмислення даної проблематики тривалий час унеможлиблювалося закритістю теми Голодомору, з якою

* *Романець Наталія Радомирівна* – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».